

SPASAVAJUĆI DECU, SPASAO I SEBE

Armando Moreno rođen je 1920. godine, u Beču, od oca Julijusa Morena, sefarda iz Beograda, i majke Sabine Silberman, aškenaske Jevrejke iz Beča. Njegov deda Jakov Moreno, rođeni je Beograđanin i držao je krojačku radnju u Knez Mihailovoj ulici, u Beogradu. Bio je oženjen Sabinom Ruso iz Temišvara. Održavao je poslovne veze s Austrijom pa je, tako, porodica Moreno često boravila u Beču. Jedan od sinova Jakova Morena, Salomon Moreno, bio je do ulaska Nemaca u Austriju 1938. godine, generalni sekretar Rotšildove fondacije u Beču. Čukundeda Armanda Morena bio je

poreklom iz Trsta (tada pod Austrijom) i, kao mlad krojač, doveden je na srpski dvor nakon oslobođenja Beograda od Turaka. Brojna familija, i po ocu i po majci, stradala je za vreme holokausta.

Armando Moreno je posle Drugog svetskog rata radio u Pravnom odeljenju Ministarstva inostranih poslova (1945–1947), a od 1947. do 1949. bio je sekretar Diplomatske škole istog ministarstva. Šef Misije UNICEF-a u Jugoslaviji bio je do 1953. godine, kada je prešao u Sekretarijat za turizam. Potom je, do penzionisanja, radio kao Savetnik u Turističkom savezu Splita. Ima kćerku i sina. Danas živi u Los Anđelesu, SAD.

Živeo sam sa roditeljima u Beču, gde sam završio osnovnu školu. Kada je antisemitizam počeo uzimati maha, familija Julijusa Morena preselila se u Beograd, gde smo se pridružili familiji Samuila Koena.

za koga je bila udata sestra moje majke, Berta. Samuilo i Julijus bili su nerazdvojni još iz detinjstva u Beogradu.

Upisao sam se u Prvu mušku gimnaziju i postao član Hašomer hacaira, zajedno s bratićima Pajkijem, Erihom i Zakijem. Pošto je moj ideal bio da idem u Erec, napustio sam školu i zaposlio se u fabrici „Elka“ na Dorćolu, u Dušanovoj ulici. Tu sam radio zajedno s Josifom Majerom (zvanim „Tarzan“), koji je obešen u Valjevu kao komesar odreda, i Rašelom Baruh, starijom sestrom braće Baruh, koju su Nemci, zajedno s mužem, ubili 1941. u logoru na Banjici.

Godine 1938. Hašomer hacair je tražio od mene da idem na hahšaru koja se nalazila na Goleniću, kraj Podravske Slatine. Tu sam zatekao brojne drugove iz Hašomer hacaira iz cele Jugoslavije. Među njima bili su i moji bratići Valter (Pajki), Erih (Era), zatim Milan Klajn (sada u Beogradu), Aca-Šlomo Gutman iz Novog Sada (i sada živi u tom gradu), Geri Vajs iz Zagreba (sada živi u kibucu Gat), Stela Sam, iz Skoplja, koja se udala za Gerija Vajsa i živi u kibucu, Mila Koen, sada živi u Brazilu, Mina Rajs, sada u Australiji, Josif Majer (Tarzan), Lule-Hajim Haravon (poginuo 1941. kao partizanski kurir), Bibi iz Zagreba, sada u Izraelu, i mnogi drugi. Postao sam „sadrhan ha avoda“ (rukovodilac rada), zajedno sa Tarzanom. Nama iz Jugoslavije, priključile su se i izbeglice iz Litvanije i Nemačke. Na Goleniću učili smo da budemo „halucim“ – pioniri, seljaci.

Savez jevrejskih opština Jugoslavije, u dogovoru s jevrejskim opštinama Beograda i Zagreba, pozvao me je, septembra 1940, da dođem u Zagreb i budem „madrih“ (instruktor, vodič) jevrejskoj izbegličkoj deci iz Nemačke i Austrije, koja se ilegalno ubacuju u Jugoslaviju, koja još nije bila okupirana, kako bi tu sačekali dobijanje dozvola za ulazak u Palestinu, tada pod engleskim mandatom. Bio sam izabran i stoga što sam odlično vladao nemačkim jezikom (školovanje u Austriji) i govorio srpsko-hrvatski, pošto sam školovan i u Beogradu.

Stigao sam sa hahšare u Zagreb gde sam zatekao havera Josifa Indiga, iz Osijeka, koji je pre toga, leta 1940, bio na hahšari kao sezonski radnik. Bio je stariji od mene tri godine. On je bio zadužen kao madrih za tu decu, a takođe i jedna drugarica-havera Zlata (Zehava) Vajner, iz Vukovara, koja je u Zagrebu studirala pevanje i imala 20 godina, koliko i ja. Njih dvoje su delimično vladali nemačkim jezikom.

Deca su ilegalno prebacivana iz Austrije u Jugoslaviju preko granice kod Maribora u Sloveniji. Organizaciju „Jugendalijah“ (omladska alija), osnovala je Reha Freier iz Berlina u suradnji sa Henrietom Sold, članicom Jevrejskog kongresa.

Reha Freier je, zajedno s dvanaestogodišnjom kćerkom Maajan, prešla granicu i došla u Zagreb, kada je oko 250 dece između 7 i 14 godina već bilo prebačeno, sa malim brojem odraslih pratilaca. Očevi su im bili u logorima Nemačke i Austrije. Reha Freier je dobila ulaznu vizu za Palestinu za sebe i kćer Maajan, koncem 1940. godine, i stigla u Jerusalem.

U Zagrebu smo nas troje „madrihim“ organizovali rad tako da Joško, kao najstariji, bude glavna veza sa Jevrejskom opštinom Zagreba, a da ja, pošto sam bio poreklom iz Beograda, budem zadužen za vezu sa Beogradom i da brinem o praktičnim pitanjima smeštaja dece kod porodica zagrebačkih Jevreja koje su prihvatale decu. Decu smo organizovali društveni život u prostorijama Zagrebačke jevrejske opštine (u Palmotićevoj 16, u suterenu), gde smo otvorili i menzu u kojoj su deca dobijala tri obroka dnevno. Za decu koja su bila strogo košer teško smo nalazili smeštaj u familijama, jer u Jugoslaviji nije bilo mnogo jevrejskih porodica koje su bile striktno košer. Organizovao sam izlete u okolinu Zagreba, vodio ih u bioskope i na „sihot“ predavanja, gde su deca učila hebrejski jezik pripremajući se za odlazak u Palestinu. Ona su, preko Jevrejske opštine Zagreba, imala učitelje, koji su znali nemački, za matematiku, istoriju, zemljopis, veronauku i druge predmete, već prema uzrastu.

NA PUT SA DECOM

Tokom zime 1940/1941. godine deca su počinjala da se navikavaju na tadašnje uslove života u Jugoslaviji. Mi smo, u stvari, od dece saznawali šta nemački fašisti i fašisti uopšte pripremaju, te smo se tako i mi pripremali za ono što će doći. Ujesen 1940. jedna grupa dece je uhvaćena na granici i pritvorena u Mariboru, ali je nakon intervencije Jevrejske opštine, oslobođena i dovedena u Zagreb, gde se priključila našoj grupi.

Kada je 25. marta 1941. potpisan Trojni pakt sa silama osovine, na ulicama Zagreba se javno pevala nemačka himna i pozdravljalo se fašističkim pozdravom, dizanjem desne ruke. Jevrejska opština je pozvala madrihim da bi rekla da podelimo grupu u dva dela i da ja, pošto sam Beograđanin, prvu grupu odmah povedem vozom u Beograd. Tu će Jevrejska opština Beograda i Savez jevrejskih opština, predvođen predsednikom dr Fridrihom Popsom i sekretarom Šimom Špicerom užurbano raditi na tome da se za ovu prvu grupu od Engleza hitno dobiju dozvole za odlazak u Palestinu. Valjalo je da odmah krenu do

Istambula, i da vize za Palestinu čekaju i dobiju tamo gde je bilo sigurnije. Problem je bio da se dobiju tranzitne vize za prolazak kroz Bugarsku, Grčku ili Rumuniju, jer su sve te države već bile članice Osovine.

Sa oko sedamdeset uglavnom odraslije dece, krenuo sam 25. marta uveče i ujutro 26. marta, stigao u Beograd. Sa stanice sam sa decom krenuo Balkanskom ulicom, i preko Terazija, prema Dorćolu, i novom domu Jevrejskog ženskog društva, gde mi je rečeno da ćemo smestiti decu. Moji roditelji su stanovali u Dobračinoj ulici. Na putu za Dorćol s tom grupom dece sreo sam majku koja je pošla da kupi hleb. Poljubio sam je na brzinu, rekao da nemam vremena za razgovor i nastavio sa decom do doma koji se nalazio na uglu ulica Tadeuša Košćuška i Visokog Stevana. Usput sam sreo svog dobrog druga Rudija Abravanela (sada živi u kibucu Šaar Haamakim, u Izraelu) i ukratko s njim izmenio informacije o tome šta se dešavalo. Deca su smeštena i legla da spavaju nakon posebno za njih pripremljenog doručka. U podne su dobila ručak. Ceo dan proveo sam sa njima i, tek posle večere, krenuo kući, gde sam zatekao majku, oca i sestru Fridu. Pričao sam o deci i o tome šta su ta deca preživljavala u Austriji i Nemačkoj. Slušali su me s nevericom, posebno otac koji se osećao Jugoslovenom i uvek se čudio što hoću da odem u Palestinu.

Rano ujutro, 27. marta probudila nas je galama koja je dolazila od spomenika Knezu Mihailu na današnjem Trgu Republike. Kada sam došao do trga, video sam vojsku na kamionima koja je klicala „Bolje rat, nego pakt“. Došao sam kući i radosno rekao mojima da, eto, nećemo biti okupirani i da odmah moram da idem ka „mojoj“ deci na Dorćolu, da ih vodim na demonstracije da bi videla da fašizam neće vladati celim svetom. Došao sam do Jevrejskog doma. Deca su već bila okupljena na doručku za koji se pobrinula Jevrejska opština. Rekao sam deci da brzo spreme slamarice da bismo mogli da krenemo ka Trgu. Deca nisu mogla da veruju u ono što se odigravalo pred njihovim očima. A – ni ja. Nemačku i Austriju deca su videla kao fašističke sile a ovde su prvi put osetila da narod ima snage da se bori protiv. Posle podne dotrčao sam do Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. Tu mi je generalni sekretar Šime Špicer rekao da ćemo dobiti vagone kako bi deca preko, Skoplja, otputovala u Grčku i da, pošto će vagoni biti plombirani, za decu treba obezbediti hranu i vodu. Takođe mi je rečeno da će decu na putu pratiti dve drugarice iz Hašomer hacaira. Taj zadatak trebalo je da obave Merica Papo, iz Splita (sada živi u kibucu Maabarot u Izraelu, sa mužem Haimom Aškenazijem) i Mirjama-Mircika Svečenski, iz Osijeka (umrla u Izraelu 1981, dok njena mlada

sestra Vera, koja je prvoborac, i danas živi u Zagrebu). I Merica Papo i Mircika Svečenski, bile su sa mnom na hahšari na Goleniću.

Deca su krenula iz Beograda 3. aprila 1941. Meni je u Savezu rečeno da se odmorim dva-tri dana i da se, ako je potrebno, vratim u Zagreb po drugu grupu dece. Mislilo se da će Jugoslavija, koja se pod Simovićevom vladom izjasnila za neutralnu zemlju, biti pošteđena napada fašista. Tako sam u Beogradu ostao 4. i 5. aprila. Verovao sam da ću se vratiti u Zagreb.

ŠTO DALJE OD GRADA U PLAMENU

Šestog aprila, ujutro u šest sati, probudili su nas zvuci aviona i detonacije bombi u neposrednoj blizini kuće u kojoj smo stanovali. Roditelje i sestru odmah sam poveo do kafane „Tel Aviv“ (nalazila se u ulici Zmaja od Noćaja 7), koju su držale familije Moreno i Koen, inače sestre moje majke. Stigli smo zasipani bombama i odmah, svi zajedno – otac, majka i sestra, moja tetka i njen muž, moji bratići Pajki-Valter, Erih i Zaki, ukupno nas desetoro, sa malo hrane te nedelje, 6. aprila, pod bombama, krenuli smo ulicom Kralja Aleksandra s ciljem da idemo iz Beograda - dokle god stigli! Ulica Kralja Aleksandra bila je u plamenu. Tog dana duvala je jaka košava, koja je pomogla da se plamen brže širi. U haosu i dimu video sam, na trećem spratu jedne kuće, čija je fasada bila porušena, u jednoj sobi čoveka za klavirom koji je nešto svirao! Njegovo sviranje se nije čulo od opšteg meteža i plamena, ali tu sliku nosim u sebi celog života. Svi su bežali u istom pravcu, prema Smederevu, ostavljajući grad koji je nekada bio lep a sada se pretvorio u pakao!

Stigli smo do smederevskog drumu veoma umorni, žedni i gladni, promrzli od hladnoće. Košava se stišala kad smo, oko dva sata posle ponoći, stigli na jedno polje i na horizontu ugledali nebo iznad Beograda u plamenu. Legli smo nasred polja, jedni uz druge, da se zagrejemo.

U ranu zoru, 7. aprila, probudio nas je sneg koji je počeo da pada.

Livade su ubrzo bile pokrивene snegom koji je sve gušće padao.

Tek u zoru videli smo da smo, onako ozebli, prespavali nasred jednog dvorišta. Kada nas je seljak domaćin primetio, ponudio nam je da spavamo u štali, tražeći poveću sumu novca. Pristali smo jer nismo znali gde ćemo stići, a mi, mladi, pošli smo u izviđanje i naišli na kolone vojnika koji su u neredu dolazili iz unutrašnjosti i kretali se prema Beogradu. Nosili su sanduke konzervi i prodavali ih.

Vratili smo se u štalu, s kupljenim konzervama. Erich i ja odlučili smo da se vratimo u Beograd i da iz kafane u ulici Zmaja od Noćaja donesemo hranu. Do Beograda smo pešačili tri sata, ušli u kafanu i u torbe natrpali ulja, hleba i drugih namirnica iz hladnjaka, koliko smo mogli da poneseemo. U povratku prema Smederevu, ulicom Kralja Aleksandra, iznad nas su odjednom zahuktale štuke. Mi smo bili pred poštom, kod Skupštine. Sišli smo u sklonište puno građana, koji su jadikovali, u metežu. Nakon napada, nastavili smo put i videli „narodnu stražu“ koja je u civilnom odelu, naoružana, patrolirala i pazila da ne dođe do krađa. Kasno naveče stigli smo u „našu“ štalu, koja je postala naš drugi dom.

Sutradan, 8. aprila, Pajki je odlučio da krene prema Sarajevu, gde je želeo da vidi devojkicu i istovremeno se priključi vojsci pošto je bio rezervni oficir. Vreme se smirilo i ponovo se vratilo proleće, sa snegom koji se topio. Svi sem Pajkija, koji je dan ranije krenuo za Sarajevo, ostali smo u štali. Nismo više išli u Beograd, bojeći se ponovnog avionskog napada Nemaca.

NA PRINUDNOM RADU

U ranu zoru, 12. aprila, dok smo se umivali kod bunara u dvorištu, primetili smo da se putem približava kolona vozila s kukastim krstovima i mitraljezima. Brzo smo se spremili i bez Pajkija krenuli ka gradu u kafanu „Tel Aviv“, računajući da ćemo tamo biti bezbedniji. U centar grada stigli smo uveče. Na drveću, u ulici Kralja Aleksandra već su bili istaknuti plakati o predaji oružja i kapitulaciji Jugoslavije. U ovoj ulici već su bili nemački tenkovi, jedan za drugim. Ljudi su stajali pred plakatima i plakali.

Prizemna kuća u Dobračinoj, u kojoj smo stanovali, bila je oštećena u bombardovanju, pa smo odlučili da mi, Morenovi, stanujemo u jednoj sobi iza glavne kafane, a da Koenovi ostanu u svom stanu u Čubrinoj ulici. Mislili smo da je tako sigurnije.

Ubrzo, 18. aprila, vratio se Pajki iz Sarajeva, izmoren, pošto nije uspeo da se priključi jugoslovenskim jedinicama. Stigao je pred Sarajevo kada su ustaše već bile uzele vlast a nemačke trupe ulazile u grad. Tako nije video svoju devojkicu, nego se vratio kući, u Beograd. Nama se pridružio 19. aprila, kada su Nemci naredili da se svi Jevreji, rano ujutro, skupe na Tašmajdanu, ispred vatrogasne stanice. Tu su nam dali žute trake za rukave a, kasnije, za grudi i leđa Magen David oznake.

Istovremeno muškarci od 16 do 65 godina života dobili su raspored za prisilni rad. Ja sam bio raspoređen u grupu u kojoj se nalazio Lazar Lotvin (za vreme rata bio u partizanima, a posle rata bio generalni sekretar Auto-moto saveza Jugoslavije, umro 1984), zatim slikar Bora Baruh i drugi. Odvedeni smo do ruševina jedne četvorospratne zgrade u Grobljanskoj ulici, koja je bila srušena do prizemlja i u kojoj se nalazilo mnogo žrtava. Otkopavali smo sprat po sprat, dizali gromade betonskih ploča. Radili smo bez zaštite od infekcija. Dani su bili topli pa smo nailazili na leševe u raspadanju. Bora Baruh, kao i njegova braća, nosio je naočare s velikom dioptrijom. Pošto je beogradska policija dobro poznavala braću Baruh, Bora se nije usuđivao da nosi naočari da ga zloglasni policajac Kosmajac, koji je progonio komuniste, ne bi prepoznao. Nas nekoliko bili smo stalno oko njega da ga Nemci ne bi zapazili, jer on nije dobro video pa je s budakom samo čeprkao po zemlji, ne usuđujući se da njime zamahne da nekoga ne bi ozledio. Jednog dana odveli su nas na Tašmajdan, gde smo proveli celu noć spavajući na betonu.

Kada smo otkopali leševe u Grobljanskoj ulici, prebacili su nas u zgradu bivšeg dvora, čija se kupola srušila od bombardovanja. Tu smo ostali zatvoreni jedne noći, pod sumnjom da je neko od nas Jevreja nešto ukrao.

Kada je u smederevskoj tvrđavi došlo do eksplozije ratnog materijala, uoči napada na Sovjetski Savez, ponovo su svi Jevreji, muškarci od 16 do 55 godina, pozvani na Tašmajdan, odakle su odvedeni u Smederevo, u logor za Jevreje. Ja sam, još na hahšari na Goleniću dobio tropsku malariju, zbog čega sam svakog leta dobijao malarične napade s visokom temperaturom. Dok sam bio na Tašmajdanu, jednog dana u podne, dobio sam takav napad, pa su me drugovi odveli u ambulantu. Egon. Austrijanac, komesar za Jevreje Beograda, bio je organizator svih skupljanja, obeležavanja i maltretiranja Jevreja. On je pre rata studirao u Beogradu i dobro je znao ko je antinemački, odnosno antifašistički

Armando na kosidbi na hahšari u Goleniću, 1939. godine

raspoložen. Odlično je govorio naš jezik. Pod njegovim rukovodstvom osnovana je ambulanta u kojoj su radila braća Margulis – studenti medicine (sada žive u SAD), koji su dežurali i potvrdili da imam malariju. Pustili su me da sa Tašmajdana idem kući, pošto su mi dali kinin. Tako nisam otišao u Smederevo. Oko Tašmajdana su stajali Nemci s mitraljezima i puškama, a narod je gledao Jevreje unutar žičanih ograda iza kordona vojske. Svi mladi su igrali „horu“, kao da se ide na letovanje. Srušio sam se u temperaturi.

Još dok sam bio na prisilnom radu, kada su Nemci napali Sovjetski Savez, 22. juna, meni je prišao jedan Nemačkinac i rekao da će Nemačka izgubiti rat, pošto je Rusija na strani saveznika. Krišom sam napustio radno mesto, skinuo traku s ruke, leđa i prsa i oduševljen, bez daha, otrčao od zgrade bivšeg Dvora na Dorćol, u Oneg Šabat. U njemu se tada nalazila Jevrejska ambulanta u kojoj su radili pomenuti studenti medicine, braća Margulis. Pošto nismo imali radio, ovo je za sve bila prava vest. Verovali smo da će rat biti brzo gotov i da će ga Nemci uskoro izgubiti. Naravno, morao sam da se neprimećen vratim na prisilni rad, kako sam i otišao, jer bi me inače tražili i, ako me ne bi našli, odveli bi roditelje.

UPOZORENJE SA RADIA

Jednog dana kod mene je došao Ika Kapon, iz Hašomer hacaira, i rekao da je već tri puta putovao u Split. Grad su okupirali Italijani; što je najvažnije – oni ne proganjaju Jevreje. Rekao je da je u njegovoj đaćkoj knjižici Prve muške gimnazije prezimenu dopisao jedno „i“ i da se sada zove „Kaponi“ i da je poreklom iz Splita. Rekao mi je da mu dam dve slike i da će tako i meni izvaditi duplikat đaćke knjižice u kojoj će pisati da me izdržavaju roditelji iz Splita, na osnovu čega ću dobiti propusnicu kao i on. Rekao je da je moje ime „Armando Moreno“, čisto italijansko, i da se tako neće znati ko sam. Kako je i obećao, već sutradan Ika mi je doneo duplikat đaćke knjižice. S tim dokumentom otišao sam u italijanski konzulat u Birčaninovoj ulici, pola dana odstojao u redu i dobio propusnicu da se „vratim“ u Split, da je moju željezničku kartu platio italijanski konzulat, jer sam poreklom Italijan. Međutim, sutradan je ponovno došao Ika i tražio da mu vratim đaćku knjižicu jer su ustanovili da nisam pohađao gimnaziju uoči rata. Vratio sam mu knjižicu i ostao bez dokumenta koji mi je bio potreban, jer je na propusnici pisalo da propusnica važi uz đaćku knjižicu sa naznačenim brojem.

Mem više nije bilo stalo da idem u Split, jer sam imao propusnicu koja je dokazivala da nisam Jevrejin. Tako sam i dalje ostao u Beogradu. Povezao sam se sa Tarzanom, s kojim sam radio u fabrici „Flka“, i Hajimom Haravonom, koji su bili povezani sa SKOJ-em.

Kod Ruže Poljokan, dvadesetogodišnje Jevrejke iz Banjaluke, koja je sa mladim mužem Srbinom stanovala u Kosmajskoj ulici, naspram aškenaskog hrama, slušali smo Radio London i pratili vesti. Ružin muž je radio kao tehničar u nemačkoj stanici „Radio Dunav“ i otud donosio vesti. Ruža i njen suprug bili su skojeveci. Ipak, neko ga je pokazao, pa su jednog dana nemački SS agenti došli po njega. Da im ne bi pao u ruke, skočio je sa četvrtog sprata i poginuo, dok su Ružu, koja je bila trudna, odveli, mučili i ubili u Jajincima. Njena sestra Paula, pijanistkinja, koja je bila u Hašomer hacairu, pristupila je partizanima ali su je uhvatili četnici, posle čega je odvedena u logor na Sajmištu, gde je i ubijena.

Radio London je stalno upozoravao da će 14. jula, na dan francuskog praznika, biti masovnog streljanja u Beogradu. Zbog toga sam odlučio da napustim Beograd s propusnicom koju sam mesec dana držao neiskorišćenu u džepu. Krenuo sam 13. jula na željezničku stanicu, na koju Jevrejima nije bio dozvoljen pristup. Tu sam sreo Somera (Sommer), člana Hašomer hacaira iz Vinkovaca, koga smo zvali „Compa“, jer je imao kraću nogu i morao je da nosi ortopedske cipele. Rekao mi je da ide u unutrašnjost Srbije i da u cipelima ima duplo dno u kojem drži letke i druge propagandne materijale. Rastali smo se kada je voz krenuo za Zagreb. Nameravao sam da se u Zagrebu zadržim samo do polaska večernjeg voza za Split, a pošto nisam znao šta se desilo sa Joškom Indigom, Zehavom i drugim delom dece iz omladinske alije, hteo sam da ih potražim i vidim šta ćemo dalje.

U Zagreb sam stigao u trenutku kada su bili streljani Otokar Keršovani i druge komunističke vođe. Stanica je bila oblepljena plakatima na kojima je bila lista sa imenima streljanih. Našao sam Zehavu u

Moreno u Splitu, 1941; snimak za propusnicu izdatu od Italijana

Jevrejskom domu za devojke. Rekla mi je da je Joško Indig sa decom uspeo da se prebaci u Sloveniju, koja je već bila pod italijanskom okupacijom. Ona nije išla sa njima, jer je njen drug već bio u zatvoru i nije htela da ga ostavi.

Po Zehavinom savetu, iste večeri, krenuo sam vozom za Split. Rekla je da nigde ne može da me skloni, da su racije česte i opasne i da je najsigurnije da se vozom prebacim u Split. Predložio sam joj da i ona krene sa mnom, ali je odbila. Usput sam, još u Zagrebu, sreo Eriha Gostla, zvanog „Guzl“ (iz zagrebačkog Hašomer hacaira), koji se bio spremio da sa familijom ode u Jasenovac, gde su i on i svi njegovi ubijeni. U Jasenovac je sa sobom poneo samo gitaru.

NAJZAD POD ITALIJANIMA

Po dolasku u Split, stupio sam u kontakt sa Jevrejskom opštinom, koja me je smestila u Jevrejski dom „Jarden“. U domu sam zatekao mnoge poznanike iz Hašomer hacaira, koji su bili izbeglice iz svih krajeva okupirane Jugoslavije. Među njima su bili drugovi Miša Štajner (Beograd, umro u Izraelu), Benko Demajorović (Beograd, poginuo 1944. kao partizan), Kreso Najman (Zagreb, sada Australija), Rozina Tolentino (Trst-Sarajevo) i drugi. Stvorili smo neku vrstu zajednice i pomagali jedni druge. U „Jardenu“, koji se nalazio u centru starog Splita, mogli smo samo da spavamo, a za ishranu smo morali sami da se brinemo.

Moj šest godina stariji brat Ernest Moreno (umro 1973. u Tel Avivu), kojeg je napad na Jugoslaviju zatekao u Zagrebu, uspeo je da dođe u Split. Zatekao me je u „Jardenu“. Iznajmio je sobu iznad Jevrejske opštine tako da smo bili zajedno sve do partizanske akcije na Narodnom trgu, novembra 1941, kada su nas crnokošuljaši uhapsili i internirali u Kanovi („Casa Isolata“, Dolomiti), u severnoj Italiji. Brata su 1942, po kazni, prebacili u drugi kraj Italije. U „Casa Isolata“ sa nama je bilo još oko 50 interniraca, uglavnom iz Jugoslavije, ali i iz Austrije i Poljske. Među nama su bili i dr Vagman (Poljak, kasnije jugoslavenski partizan, pukovnik i upravnik Vojne bolnice u Sarajevu, gde živi kao penzioner), dr Mermelstajn (Poljak, kasnije pukovnik JNA, umro u Beogradu), Altaras (iz Splita, umro u Splitu), i drugi.

SA DECOM U NONANTOLI

Jevrejska organizacija „Delasem“ iz Italije preuzela je brigu o deci koja su ostala u Zagrebu i preko Slovenije stigla do Nonantole, nakon što sam ja odveo prvu grupu u Beograd 1941, koja je aprila 1941 preko Istambula stigla u tadašnju Palestinu. Deca su bila smeštena u „Villa Emma“ u Nonantoli. Na zahtev te grupe iz Nonantole, na čijem je čelu bio moj drug Joško Indig, preko Crvenog krsta našli su me u Kanovi. Posle toga tražili su da budem premešten u Nonantolu, tako da sam pod stražom doveden i priključen grupi u „Villa Emma“, aprila 1943.

Comune di Nonantola		CARTA D'IDENTITA' N. 10.023/34	
Cognome	MORENO	Nome	ARMANDO
Padre	Lu Giulio	Madre	Sabina Silberstein
nato il	21 Giugno 1920	a	Vienna
Stato Civile	celibe	Nazionalità	ex Jugoslava
Professione	studente	Residenza	Nonantola
Via Mavora Villa Emma			
Connotati e contrassegni salienti			
Statura	m. 1.71		
Capelli	castani		
occhi	idea		
corp.	reg.		
ss.	pp.		
M. P.		FIRMA DEL TITOLARE 18 AGO 1943 Armando Moreno IL RESPONSABILE	

Lična karta izdata u Nonantoli 1943. sa kojom je Armando Moreno poveo prvu grupu dece u Švajcarsku

U Nonantoli sam se, zajedno sa Joškom i drugima, starao da se deca upoznaju sa mogućnostima odlaska u Erec Izrael po okončanju rata. Takođe, organizovao sam društveni život, posebno muzički i sportski. Tako sam organizovao „Jom Sporti“ (Dan sporta), koji je bio posebno zanimljiv za decu starijeg uzrasta, koja su mogla da sportske aktivnosti šire među mladima. Među nama, u Nonantoli, bio je i dr Aleksandar Liht sa familijom (predsednik Saveza cionista Jugoslavije),

i mnogi drugi internirci iz Nemačke, Austrije i Poljske. Tu je 1943. stigla i grupa dece iz Splita, sa izbeglicama iz Bosne, i odmah se priključila deci koja su u Jugoslaviju došla ranije sa „omladinskom alijom“ iz Austrije i Nemačke.

Kapitulacija Italije, septembra 1943, zatekla nas je u Nonantoli. Nemačke jedinice okupirale su Italiju, dok su se na jugu savezničke trupe iskrcavale i počele da napreduju prema Rimu. Joško Indig i ja, od Hašomer hacaira zaduženi za grupu, posetili smo određena lica koja su imala veze sa rukovodiocima tadašnje fašističke uprave Nonantole – dr Morealija i don Bakarija, starešine Manastira Sv. Silvestra. Preko njih svi smo dobili „karte identiteta“ opštine Nonantola, na osnovu kojih smo bili u Nonantoli rezidenti, a ne izbeglice.

U međuvremenu smo svi, nas oko dvesta iz „Villa Emme“, uz pomoć „Delasema“, građana Nonantole, te don Bakarija i dr Morealija, bili sakriveni u Manastiru i kod stanovnika Nonantole i okoline, jer su se preko puta „Villa Emme“ uselili SS-ovci, koji su saznali da tu postoje neka deca i izbeglice, Jevreji. Počeli su da vrše pretrese. Mada su gotovo svi znali da smo negde sakriveni, niko nas nije izdao od stanovnika Nonantole. Međusobne kontakte održavali smo preko Joška i mene, kao i preko Italijana koji su bili provereni od strane don Bakarija i dr Morealia (Moreali je umro a don Bakari je živ i poslednji put sam ga video u Manastiru 2001). Njega su, nakon što smo, uz pomoć Italijana, svi pobjegli iz Nonantole, uhapsili Nemci i internirali u logor.

PUT KA SLOBODI

U septembru smo mislili da krenemo u susret saveznicima, ali se ispostavilo da je teško preći front, pa smo počeli da razmišljamo o ilegalnom prelasku u Švajcarsku. Nakon dugog premišljanja, prvu grupu od petoro nešto starije dece uputili smo da od Nonantole, preko Modene i Milana, dođu do Švajcarske granice, kanalima koje smo ostvarili preko jevrejskih organizacija iz Ženeve i „Delasema“. Ta grupa se vratila s granice, jer nije mogla da je pređe zato što nije bila ostvarena direktna veza sa graničnim prelazom. Po njihovom povratku odlučeno je da druga grupa krene, u oktobru 1943. Ovu grupu vodio sam ja, jer sam znao nemački, italijanski, srpsko-hrvatski i francuski, a u njoj su bili Edgar Ašer (Zagreb, sada Švajcarska), sa majkom i sestrom Alisom, Arnold Viniger, iz Nemačke (sada u SAD). Nama je uspelo da uspostavimo taj kanal, javimo se onima u Nonantoli i svi dođemo do granice koju smo prešli oktobra 1943. Jedan

dečak je izvršio samoubistvo na granici, jer su švajcarski graničari hteli da vrte grupu Nemcima.

Kada smo prešli granicu, švajcarska policija nas je uhapsila u Cirihiu, dokle smo uspeli da stignemo. Tu smo se rastavili, jer su Ašerovi imali vezu u Švajcarskoj, a Viniger i ja strpani smo u prihvatni logor Laufen. Odatle sam, dalje, bio razmeštan u radne logore.

Bio sam, tako, u logoru Šamperi (Champéry, na Dent du Midi), gde sam bio poverenik NOP-a i radio s grupom jugoslovenskih izbeglica na sakupljanju potpisa koji su služili za priznanje NOP-a. Odlučio sam da se priključim Pokretu otpora u Francuskoj, kada se govorilo o iskrcavanju saveznika, jer sam smatrao da treba da se nađem s drugovima koji su ostali u Jugoslaviji i borili se kao partizani. To sam i učinio radi čega su me švajcarske vlasti premestile u kazneni logor na Zermatu, koji se nalazio nasuprot italijanske granice. Švajcarske vlasti nisu dozvoljavale da se izbeglice aktivno bave politikom. Posle petodnevno boravka i uz pomoć veze, preko Lozane sam prešao granicu i priključio se oslobodilačkim jedinicama na severu Francuske (FTP). Odatle sam stupio u kontakt s Lazom Latinovićem (posle rata bio ambasador Jugoslavije), da bismo skupili grupu jugoslovenskih zarobljenika u Francuskoj i brodom Saveznika prebacili se do Napulja, odatle do Barija i logora partizana u Gravini, odakle smo prebačeni u Jugoslaviju i ja bio priključen Osmom korpusu Druge dalmatinske brigade

U oslobođenom Dubrovniku određen sam da radim na organizovanju Vojne bolnice Osmog korpusa Druge dalmatinske brigade, oktobra 1943. Tu me je i zatekao kraj rata, maja 1945. godine. Za upravnika bolnice određen je dr Jakov Altaras iz Sarajeva, a sa njim je radila i njegova žena Blanka.